

Zgłoszony do druku: 05.08.2025

Przyjęty do druku: 26.10.2025

DOI: <https://doi.org/10.12775/AKZ.2025.009>

Radosław Gaziński
(Uniwersytet Szczeciński)

Paweł Gut
(Uniwersytet Szczeciński)

REPERTORIA I INWENTARZE JAKO ŹRÓDŁO DO BADAŃ NAD FUNKCJONOWANIEM POMORSKIEJ KSIĄŻĘCEJ KANCELARII W XVI W. I W POCZĄTKACH XVII W.

Słowa kluczowe

Pomorze, nowożytność, kancelaria, archiwum, repertorium, inwentarz

Keywords

Pomerania, early modern era, chancery, archive, repertory, inventory

Streszczenie

Artykuł stanowi analizę repertoriów i inwentarzy z archiwów książęcych w Szczecinie i Wołogoszczy. Poddane badaniu zapisy pokazują sposób uporządkowania dokumentów, ksiąg i akt w archiwach książęcych oraz pozwalają na częściowe poznanie pracy kancelarii pomorskiej

Radosław Gaziński, profesor, pracownik Instytutu Historycznego Uniwersytetu Szczecińskiego. Zajmuje się nowożytnymi dziejami Pomorza w tym organizacją państwa pomorskiego i jego kancelarią oraz gospodarką ze szczególnym uwzględnieniem dziejów miast oraz handlu morskiego. Dodatkowo publikuje prace z dziedziny heraldyki miejskiej, bibliotekoznawstwa i archiwoznawstwa.

E-mail: radoslaw.gazinski@usz.edu.pl

ORCID ID: 0000-0002-6734-9309

Paweł Gut, dr hab. prof. US, pracownik Instytutu Historycznego Uniwersytetu Szczecińskiego oraz Archiwum Państwowego w Szczecinie. Prowadzi badania z zakresu archiwistyki, historii administracji, a także historii regionalnej (Pomorze Zachodnie).

E-mail: pawel.gut@usz.edu.pl

ORCID ID: 0000-0003-3148-3298

w okresie nowożytnym. Autorzy skupili się przede wszystkim na przybliżeniu form kancelaryjnych wytwarzanych w kancelariach pomorskich w XVI w. i początkach XVII w. Praca ta jest częścią szerszych badań nad nowożytną kancelarią pomorską.

Summary

Repertories and Inventories as a Source for Research on the Functioning of the Ducal Chancery of Pomerania in the 16th and Early 17th Centuries

The article analyzes the repertories and inventories from the ducal archives in Szczecin and Wolgast. The examined entries reveal the methods of organizing documents, books, and records within the ducal archives and offer partial insight into the workings of the Pomeranian chancellery in the early modern period. The authors focus primarily on outlining the chancellery forms produced by the Pomeranian offices in the 16th and early 17th centuries. This study is part of broader research on the early modern Pomeranian chancellery.

Kancelaria książęca na Pomorzu była ściśle związana z archiwum książęcym. To ostatnie nie było traktowane wyłącznie jako registratura reponowana, lecz stanowiło żywą część kancelarii¹. W tej sytuacji pomoce ewidencyjne sporządzane dla książęcego archiwum pokazywały nie tylko narastanie dokumentacji, ale również sposób pracy kancelarii².

Badania nad systemami kancelaryjnymi czasów nowożytnych, w tym na Pomorzu, prowadzone są od wielu lat. Dla krajów niemieckich, a w tym kręgu w okresie nowożytnym znajdowało się księstwo pomorskie, powstały również opracowania ogólne, m.in. klasyczne prace Heinricha Ottona Meisnera³, autora pojęcia – „aktoznawstwo” (Aktenkunde), ale też znane są nowsze syntezy, np. Jürgena Kloosterhuisa⁴ czy Michaela Hochedlingera⁵. W zakresie badań pomorskich kancelarii wskazać należy na klasyczne opracowania Friericha Ludwiga von Medema czy Roberta Klempina, a z najnowszych badań nad kancelariami nowożytnymi Jerzego Podrałskiego⁶, Annę Łazarek⁷ i Radosława Gazińskiego i Pawła Guta⁸.

¹ Ostatnio o kancelarii pomorskiej: Gaziński i Gut, „Organizacja i personel kancelarii”, 63–78.

² Gaziński, „Archiwa książąt Gryfitów”, 234–53. W starszej literaturze: Medem, „Das Königliche Provinzial-Archiv zu Stettin”, 29–119.

³ Meisner, *Aktenkunde*; Meisner, *Urkunden und Aktenlehre*; Meisner, *Archivalienkunde vom 16. Jahrhundert*.

⁴ Kloosterhuis, „Amtliche Aktenkunde der Neuzeit”, 465–563.

⁵ Hochedlinger, *Aktenkunde*.

⁶ Podrałski, „Zasada pertynencji terytorialnej”, 29–48; Podrałski, *Archiwum Książąt Szczecińskich*.

⁷ Łazarek, „Źródła do dziejów kancelarii”, 147–52.

⁸ Gaziński i Gut, „Organizacja i personel kancelarii”, 63–78. Tu też szeroko omówiono stan badań oraz literaturę przedmiotu.

Podstawą niniejszego opracowania są oryginalne repertoria⁹ i inwentarze archiwalne z XVI i XVII w. dwóch pomorskich książęcych archiwów – szczecińskiego (Herzoglich Stettiner Archiv) i wołogoskiego (Herzoglich Wolgaster Archiv)¹⁰. Zachowały się one w dawnej registraturze Pruskiego Archiwum Państwowego w Szczecinie (Preussisches Staatsarchiv Stettin), stanowiącej obecnie zespół archiwalny w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie¹¹. Stanowiły one pomoce ewidencyjne w XIX w. i następnie stały się częścią zbioru rękopisów i dawnych pomocy archiwalnych wspomnianej pruskiej placówki (Rep. 40 Handschriften)¹².

Nowożytna książęca kancelaria pomorska jest faktycznie dwudzielna, co wynikało z podziału dynastycznego Pomorza z 1532 r., na dzielnice szczecińską i wołogoską¹³. Wyodrębnienie na Pomorzu księstwa biskupiego jako sekundogenitury, którego panującym był zwyczajowo jeden z młodszych z książąt, spowodowało, że kancelaria księcia-biskupa była ograniczoną personalnie kopią kancelarii szczecińskiej. Ostatecznie mamy na nowożytnym Pomorzu dwie samodzielne, odrębnie działające kancelarie obsługujące centralny zarząd nad księstwami w Szczecinie i Wołogoszczy, a także kancelarię księcia-biskupa obsługującą dominium biskupim¹⁴. Odzwierciedleniem tego faktu może być zachowany w odpisie z 1610 r. spis podziału akt registratury książęcej dokonanej w 1532 r., a także wykaz wzajemnie wymienianych odpisów dokumentów między dwoma wspomnianymi wyżej dworami¹⁵.

Nowożytne kancelarie pomorskie działające w Szczecinie i Wołogoszczy były zarówno pod względem organizacji jak i sposobu funkcjonowania bardzo do siebie zbliżone¹⁶. Możemy wysnuć twierdzenie, że właściwie mamy do czynienia w XVI i początkach XVII w. z jedną nowożytną pomorską kancelarią. Podstawowymi pomocami ewidencyjno-informacyjnymi wykorzystywanymi wówczas tak w książęcych kancelariach, jak i w archiwach pomorskich władców były różnego rodzaju księgi, repertoria. Obrazowały one z jednej strony pracę samej kancelarii, z drugiej zaś narastanie zasobu. W kancelarii szczecińskiej tworzone księgi

⁹ Autorzy przyjęli pojęcie „repertorium” jako historyczny termin na spis akt będących w registraturze. Menne-Haritz, *Schlüsselbegriffe der Archivterminologie*, 93; Schatz, *Behördenschriftgut*, 42. *Elsevier's Lexicon of Archive Terminology*, 9.

¹⁰ Współcześnie istnieją dwa zespoły archiwalne: Archiwum Książąt Szczecińskich (Herzoglich Stettiner Archiv) i Archiwum Książąt Wołogoskich (Herzoglich Wolgaster Archiv), które są przechowywane w Landesarchiv Greifswald oraz Archiwum Państwowym w Szczecinie.

¹¹ Archiwum Państwowe w Szczecinie, 65/78/0.

¹² W zespole Archiwum Państwowe w Szczecinie (65/78/0) zachowało się ponad 1000 j.a. dawnych repertoriów, inwentarzy i innych pomocy ewidencyjnych pochodzących od XVI w. do 1945 r.

¹³ Spahn, *Verfassung und Wirtschaftsgeschichte*, 81.

¹⁴ Gaziński i Gut, „Organizacja i personel kancelarii”, 64.

¹⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie, 65/78/0/3/51/1656.

¹⁶ Gaziński i Gut, „Organizacja i personel kancelarii”, 67–77.

sprofilowane pod względem tworzonych form kancelaryjnych. Były zatem księgi zawierające opisy tylko dokumentów pergaminowych i papierowych, spisujące wyłącznie akta spraw (wiązki i poszyty), wreszcie zawierające zarówno dokumenty, jak i akta spraw oraz rejestrujące księgi wpisów. Natomiast kancelaria wołoska preferowała, wedle zachowanych materiałów, wyłącznie księgi czy też repertoria, w których obok dokumentów zapisywano także akta spraw.

Pierwszą grupą wymienionych wyżej ksiąg o charakterze ewidencyjno-informacyjnym były zawierające jedynie rejestry lub pełne odpisy dokumentów pergaminowych i papierowych zarówno przychodzących do kancelarii, jak i przez nią wystawianych. Przykładem może być chociażby księga sporządzona w kancelarii szczecińskiej w 1544 r., w której spisano rejestry 54 dokumentów pergaminowych i papierowych z lat 1341–1515 przechowywanych w tzw. starej skrzyni (Olden Kaste)¹⁷. Spisane tu chronologicznie dokumenty dotyczyły spraw wewnętrznych, głównie finansowo-gospodarczych, a zwłaszcza kupna i sprzedaży poszczególnych gospodarstw, części bądź całych wsi, poboru czynszów, zobowiązań finansowych i pożyczek zaciąganych przez pomorskich władców, głównie przez Bogusława X. W większości były to dokumenty i listy przysyłane do książąt przez osoby z zewnątrz. Jedynie nieliczne były kopiami dokumentów wystawianych przez Bogusława X. Nieco odmienna jest księga powstała ok. 1635 r. również w kancelarii szczecińskiej¹⁸. Zawiera ona przede wszystkim dokumenty dotyczące polityki zagranicznej prowadzonej przez dynastię Gryfitów, chociaż można tu znaleźć i odnoszące się do spraw wewnętrznych księstwa. Dokumenty te (pergaminowe i papierowe) wytworzone w latach 1325–1634 zostały podzielone na osiem dość niespójnych grup rzeczowych określanych jako „Fach” (sprawa)¹⁹. „Fach” pierwszy obejmował dyplomy odnoszące się do stosunków z cesarstwem, w tym listy lenne i liczne cesarskie przywileje nadawane poszczególnym książętom. Dokumenty te przechowano w tzw. wielkiej skrzyni (Grosse Kaste). „Fach” drugi zawierał materiały dotyczące stosunków z Polską, zwłaszcza lenna łęborsko-bytowskiego, oraz ze Szwecją. „Fachy” trzeci i czwarty tworzyły materiały pokazujące relacje z Brandenburgią, w tym umowy graniczne, układy na przeżycie czy też sojusze zawierane między obu państwami. Warto wskazać, że archiwalia z fachów drugiego, trzeciego i czwartego przechowywano w tzw. czarnej skrzyni (Schwarze Lade). Na „Fach” piąty składały się umowy małżeńskie Gryfitów, na szósty umowy o dziedziczeniu konkretnych księstw przez kolejnych książąt, zaś na siódmy układy między

¹⁷ Archiwum Państwowe w Szczecinie, 65/78/0/3/51/1647.

¹⁸ Ibid., 65/78/0/3/51/1660.

¹⁹ Słownik Mrongowiusza określa termin „Fach” jako przedział, półka, przegroda, ale również zawód, przedmiot, czynność czy sprawa. Mrongowiusz, *Dokładny niemiecko-polski słownik*, 285.

panującymi a Szczecinem. Wreszcie „Fach” ósmy zawierał dokumenty dotyczące fundacji książęcych. Wszystkie te grupy rzeczowe („Fach” piąty, szósty, siódmy i ósmy) trzymane w „białej długiej skrzyni” (Weisse Lange Kaste). Trzy ostatnie z wymienionych „Fachów” (szósty, siódmy, ósmy) obejmowały sprawy wewnętrzne Pomorza. Dodatkowo do księgi dopisano dokumenty przechowywane w „małej starej skrzyni” (Alte Kleine Lade), które wcześniej zostały spisane w księdze z 1544 r.²⁰. Na końcu omawianej księgi ujęto inne dyplomy odnoszące się do problemów wewnętrznych, głównie do stosunków z poddanymi (np.: listy lenne pomorskiej szlachty) złożone w „małej białej skrzyni” (Kleine Weisse Ladeken). Analizując księgę z 1635 r., nasuwa się nieodparte wrażenie, że dokumenty znajdujące się za ośmioma wydzielonymi „Fachami” dopisano nieco później, o czym może chociażby świadczyć brak ich podziału na kolejne grupy rzeczowe.

Druga grupa repertoriów używanych w szczecińskiej kancelarii i archiwum zawiera wyłącznie informacje o wytworzonych aktach. Przykładem niech będzie rejestr spisany w 1578 r. przez kanclerza Jacoba von Kleista²¹. Jest on pełnym (ówcześnie) inwentarzem materiałów przechowywanych w archiwum książęcym znajdującym się na szczecińskim zamku. Został sporządzony po inwentaryzacji akt przeprowadzonej na polecenie szczecińskiego kanclerza Jacoba Kleista. Materiały w księdze zostały podzielone na 22 grupy rzeczowe („Titel”) liczące łącznie 1019 jednostek inwentarzowych tworzących akta spraw będące w większości wiązkami. Dotyczyły one kościoła protestanckiego na Pomorzu i stosunków kościelnych w Rzeszy, stosunków lennych z cesarzem i relacji z dworem cesarskim, stosunków z obcymi państwami (Polską, Francją, Hiszpanią, Belgią, Szwecją, Danią, Lubeką, Hamburgiem, Kurlandią, Prusami Książęcymi i Moskwą) oraz księstwami Rzeszy (Saksonią, Brandenburgią, Meklemburgią, Brunszwikiem i Luneburgiem oraz Holsztynem). Osobne tytuły dotyczyły dworu pomorskiego jako całości oraz poszczególnych jego członków (zwłaszcza książąt Barnima IX, Barnima X, Bogusława XIII, Ernesta Ludwika, wreszcie Jana Fryderyka). Wiele grup rzeczowych omawiało sprawy wewnętrzne Pomorza, w tym funkcjonowanie domen książęcych, hołdy lenne pomorskiej szlachty, sejmiki pomorskie, stosunki z miastami, sprawy monetarne, a także sprawy Uniwersytetu w Greifswaldzie i Pedagogium w Szczecinie.

O tworzeniu przez kancelarię książęcą akt spraw i nadawaniu im rzeczowo-chronologicznej struktury świadczy również księga spisana ok. 1620 r.²². Stanowi ona nowe repertorium dla akt książęcej kancelarii w Szczecinie, a zawarte w niej materiały podzielono

²⁰ Archiwum Państwowe w Szczecinie, 65/78/0/3/51/1647.

²¹ Ibid., 65/78/0/3/51/1652.

²² Ibid., 65/78/0/3/51/1653.

tym razem na 32 grupy rzeczowe liczące prawie 2500 jednostek inwentarzowych. Były to bez wyjątku akta spraw w formie wiązek lub poszytów. W niektórych wypadkach grupy rzeczowe zostały podzielone na podgrupy pierwszego rzędu. Grupy zbiorcze (złożone z podgrup pierwszego rzędu) tworzone przede wszystkim z materiałów mających mniejsze znaczenie dla Gryfitów. Tak chociażby powstała grupa rzeczowa nr XII, w której znalazła się dokumentacja dotycząca stosunków z mniej ważnymi dla Pomorza krajami Europy. Były to w kolejności, materiały tworzące osobne podgrupy pierwszego rzędu odnoszące się do: Hiszpanii i Portugalii, Anglii i Szkocji, Galii i Nawary czy Belgii (Hispania, Portugallia, Gallia, Nawarra, Anglia, Scotia, Belgium). Podobnie w kancelarii w jedną grupę rzeczową nr XV połączono akta mniej ważnych dla polityki władców pomorskich księstw Rzeszy: Miśni, Palatynatu, Bawarii, Saksonii, Mansfeld, Wirtembergii, Hesji, Jülich, Frankonii, Ansbach oraz Brunszwiku i Lüneburga. Natomiast kluczowe dla pomorskiej dynastii relacje z cesarzem, Meklemburgią, Brandenburgią czy Polską ujęte zostały w kilka wyodrębnionych grup rzeczowych. W przypadku tej ostatniej były to: Polonika, stosunki z państwem polskim, lenno lęborsko-bytowskie (nr VII), sejmy polskie i sprawy graniczne (nr VIII), żegluga na Warcie i Odrze (nr IX), wytyczanie granicy pomorsko-polskiej (nr X), sprawy różne dotyczące Polski (nr XI).

Trzecia grupa ksiąg używanych w książęcych kancelariach i archiwach obejmowała zarówno dokumenty pergaminowe i papierowe jak i akta spraw. Takie księgi powstawały zarówno w kancelarii szczecińskiej jak i wołoskiej. Analizując zachowane materiały, wydaje się, że na zamku w Wołogoszczy zdecydowanie preferowano ten ostatni rodzaj ksiąg. Przykładem szczecińskim tego typu ksiąg niech będzie niezwykle interesująca dla ukazania funkcjonowania kancelarii pomorskiej w ogóle księga sporządzona ok. 1576 r.²³. Zawiera ona 108 jednostek inwentarzowych, wśród których znalazły się 33 dokumenty papierowe oraz 75 wiązek akt spraw. Wszystkie wspomniane materiały pochodziły z lat 1566–1574. Dotyczyły głównie spraw gospodarczych, zwłaszcza posiadłości ziemskich książąt, w tym wizytacji domen, sporów granicznych, młynów, myślistwa, handlu i ceł pobieranych przez władców, wreszcie cechów i wolnych rzemieślników oraz kontaktów z miastami pomorskimi, a także stosunków lennych Gryfitów ze szlacheckimi poddanymi. Mamy tu zatem księgę dotyczącą wyłącznie spraw wewnętrznych. Księga ta wydaje się rejestrować sprawy, jakie na polecenie księcia Jana Fryderyka prowadził radca dworu Andreas Borcke (choć być może jego działalności nie dotyczyły wszystkie archiwalia z księgi). Po zakończeniu sprawy Borcke przechowywał u siebie wytworzone przy wsparciu kancelarii materiały (dokumenty i wiązki

²³ Ibid., 65/78/0/3/51/1649.

spraw). Po jego śmierci wspomniane akta przejął sługa kancelaryjny Michael Betke i przekazał je ówczesnemu kanclerzowi szczecińskiemu Jacobowi von Kleistowi. Ten ostatni zlecił, aby tzw. „akta Andreasa Borcke” zostały spisane w jednej oprawnej księdze. Warto na zakończenie dodać, że radca Andreas Borcke prowadził (lub współprowadził) także sprawy zagraniczne. Można tu chociażby wymienić jego współdziałanie przy odnowieniu przebiegu granicy pomorsko-polskiej w dystrykcie szczecineckim czy też udział przy ponownym wytyczeniu granicy pomorsko-meklemburskiej.

Natomiast w kancelarii wołoskiej najstarsza zachowana księga inwentarzowa pochodzi z 1535 r. Sporządzona została ręką pomorskiego kronikarza Thomasa Kantzowa²⁴ i składała się z dwóch części²⁵. Pierwsza zawierała dokumenty dotyczące rodu Vossen z lat 1303–1518, druga obejmowała dokumenty i wiązki akt z czasów panowania Bogusława X i jego ojca Eryka II Pomorskiego. Dotyczyły one kontaktów z cesarzem Maksymilianem I, książętami meklemburskimi, ale też córki Bogusława X, Elżbiety, wreszcie żeglugi na rzekach Wkra (Uecker) i Rędowa (Randow).

Podobną strukturę wewnętrzną (dokumenty i wiązki akt) posiadała druga wołoska księga pochodząca z 1572 r.²⁶. Wykonał ją sekretarz Joachim Berkhan po śmierci sekretarza Erazma Hausena. Należy ją uznać za pełną inwentaryzację registratury książęcej złożonej w wieży bramnej zamku w Wołoszycz²⁷. Z jej treści wynika, że część spisanej dokumentacji była przechowywana w małej komnacie/pomieszczeniu (Kleine Gewolbe). Wspomniany inwentarz z 1572 r. zatwierdził kanclerz Valetnin von Eickstedt²⁸. W kolejnych latach dopisywano do niego następne wytwarzane w kancelarii akty i dokumenty.

Spisane w repertorium z Wołoszycz dokumenty lub wiązki akt były przechowywane w skrzyniach (Laden) różnej wielkości (Langen Laden, Grossen Laden), skrzyneczkach (Ladechen), relikwiarzach/szafkach (Schreine), pudełkach (Schachtel), a także w workach (Beutel)²⁹. Każda skrzynia czy pudło było sygnowane kolejną literą alfabetu, co określało miejsca przechowywania usystematyzowanego zasobu registratury zamkowej kancelarii. W

²⁴ Thomas Kantzow pełnił funkcję sekretarza w kancelarii książąt Barnima IX i Jerzego I od 1528 r., a od 1531 r. kancelarii Filipa I w Wołoszycz. Był autorem kroniki „Pomerania”. Dzieło to znane jest w kilku redakcjach autora oraz jego przyjaciela Nicolausa Klempzena. Schmidt, „Kantzow, Thomas“, 128–129.

²⁵ Archiwum Państwowe w Szczecinie, 65/78/0/3/51/1646.

²⁶ Archiwum Państwowe w Szczecinie, 65/78/0/3/51/1651.

²⁷ Ibid.

²⁸ Von Eickstedt pracował w kancelarii Filipa I w Wołoszycz od 1545 r., od 1559 r. pełnił funkcję kanclerza. Był autorem kilku opracowań historycznych, a także biografii Filipa I. Bülow, „Eickstedt, Valentin von“, 746–7.

²⁹ Słownik Mrongowiusza „Schreine” traktuje również jako „Kasten”, „Lade”, „Schrack”, „Schachtel”, czyli kolejno: skrzynię, szafkę, pudełko, ale też szafkę/szafę/kredens („Spinde”). Mrongowiusz, *Dokładny niemiecko-polski słownik*, 636, 669.

skrzyni A³⁰ umieszczono dokumenty i listy dotyczące spraw majątkowych Gryfitów, w skrzyni B³¹ dokumentację opisującą stosunki z Brandenburgią, w skrzyni C³² akta dotyczące układów rodzinnych, podziałów księstwa, nadania lenna cesarskiego oraz ordynki dworskie i testamenty. Każda ze wspomnianych grup rzeczowych posiadała w repertorium dokładny spis dokumentów, aktów i wiązek akt. Na przykład w skrzyni A obejmującej sprawy majątkowe za pozycję inwentarzową uznano miejscowości, w których znajdowały się dobra książęce. W opisach zawarto informację o wielości dokumentacji (liczbie dokumentów, aktów), jej formach zewnętrznych (pergamin, papier), treści oraz datacji³³. Łącznie grupa rzeczowa złożona w skrzyni A obejmowała 80 pozycji inwentarzowych będących samodzielnymi dokumentami lub wiązkami dokumentów i akt. W skrzyni B, w grupie rzeczowej dotyczącej spraw brandenburskich z lat 1314–1575 znajdowało się 45 pozycji inwentarzowych będących najczęściej jednostkowymi dokumentami czy listami³⁴. Część pogrupowanych w skrzyniach archiwaliów nie miała nazwy grupy, a opisy inwentarzowe były poprzedzone tylko informacją, iż dana partia dokumentacji jest w tej, a nie innej skrzyni³⁵. Dotyczy to skrzyń oznaczonych literami od O do S. Ponadto w przypadku niektórych serii występuje nagłówek tematyczny, opis miejsca przechowywania (skrzynia, szafka) i symbol litery ją określający, lecz brak przy opisie tej grupy wykazu archiwaliów³⁶. Inwentarz zawiera opisy grup do podwójnej litery LL. Ta ostatnia obejmuje listy cesarskie, a także potwierdzenia nadania lenna książętom przez Karola V z 1521 r., a następnie przez Rudolfa II z 1578 r.

W repertorium znalazły się także spisy dokumentów klasztorów pomorskich w: Eldenie, Stolpe, Jasienicy, Pudagli i Verchen. Archiwa tych klasztorów obejmowały po kilkaset dokumentów i były złożone w jednej (Jasienica, Pudagla) lub nawet w czterech skrzyniach (Stolpe – Laden nr I-III). Część dokumentów klasztornych posiadała inwentarze stworzone przez Nicolausa Klempzena, kolejnego z pomorskich dziejopisów, redaktora jednej z wersji

³⁰ „Kaufbriefe, Reuersbriefe, Wechselbriefe vnd andero gerechtigkeit der Herschaft”.

³¹ „In dem Laden Welcher intituliret Vortrege mit dem Haus und Margrafen zu Brandenburg. Item Irrung mit den Margrafen mit B signiret“.

³² „Dieser Herschaft. Theilbriefe, Vortrege vntereinander aufgerichtet vnd gegeben“.

³³ „Messekenhagen + Allerlei briefe und Insta so zusammen gebunden und xx stücke sein. Auf den Messekenhagen lautend, 1330 und folgende Jahre; Gulzow beu Loitz + iij pergments zusammengebunden briefe auf das dorf Gulzow bei Loitz gelegen so ist vñ herzog Bugislaw von den Bilowen ahn sich gebracht, 1499, 1502, 1500“.

³⁴ „Marggraf Ludwig Herzogen in Beiern vertrag mit Herzog Otten und Barnim 1338; Desselben veranlassung zu [...] lichern Vertrag und Handlung 1330; Erbeinigung so den Churfurst zu Brandenburg Marggraf Johans Georg mit M.G.H. den herzogen zu Stettin Pommern anno 1575; Revers von Churfursten zu Brandenburg M.G.H. gegeben 1575; Beibrief Freuliis aussteuer und Witwenleibgeding belangend, und Churfursten M.G.H. den Herzog zu Stettin Pommern geben, 1. November 1575; Revers welchen den Churfursten und Pommerschen Landschaft gegeben, 1575“.

³⁵ „In einem grossen Schreine mit O signiret“.

³⁶ „In eines Ladechen darauf geschrieben Quitantien mit E.E. notiret“.

kroniki pomorskiej Thomasa Kantzowa. Z opisanych repertoriów dokumentów i akt, znanych także z odpisów wykonanych w połowie XVIII w. przez pomorskiego historyka Friedricha Dregera, wiadomo, iż ze Szczecina do Wołogoszczy w 1549 r. przeniesiono kilkanaście archiwów klasztornych³⁷. Nicolaus Klempzen był wówczas sekretarzem książęcym i odebrał na zamku w Wołogoszczy przesyłkę, a następnie ją zinwentaryzował. Obejmowała ona akta klasztorów w Neuenkamp, Hiddensee, Eldena, Pudagla, Stolpe, ale też klasztoru z Darłowa (Rügenwalde; *sic!*)³⁸. Według zachowanych opisów archiwalnych w dużej części były to samoistne dokumenty pergaminowe, ale również występowały wiązki tematyczne akt i listów. Dokumentację tę przejął następnie w zarząd kolejny z sekretarzy książęcych wspomniany Erazm Hausen.

Uzupełnieniem w tym inwentarzu registratury kancelarii wołogoskiej z 1572 r. były wpisy o wystawieniu dokumentów dotyczących spraw finansowych pomorskich klasztorów, które sekularyzowano w latach 30. XVI w. Przejmując ich majątek, książęta pomorscy również przejmowali spłaty pożyczek udzielanych przez te instytucje osobom prywatnym, najczęściej pomorskiej szlachcie. W księdze tej zachował się m.in. regest, iż w 1583 r. książę Ernest Ludwik wydał dokument, w którym uznał dług rodziny von Zastrow wobec klasztoru w Verchen z 1432 r. za spłacony i niebyły.

Trzydzieści lat później, w 1603 r. kancelaria książęca w Wołogoszczy sporządziła nowe repertorium posiadanych dokumentów i akt, przechowywanych nadal w wieży zamkowej³⁹. Ta pomoc kancelaryjna posiadała identyczną systematyzację dokumentacji jak księga sporządzona w 1572 r., to znaczy opartą na opisie skrzyń i pudeł oznaczonych literami alfabetu od A do LL⁴⁰. Warto dodać, że oprócz wzrostu liczby opisów archiwalnych dokumentacji, doprowadzonej aż do początku XVII w., zwiększyła się liczba grup rzeczowych omawianych archiwaliów. Dodane zostały dwa kolejne relikwiarze czy też szafki (Schreine)⁴¹ oznaczone literami MM i NN, zawierające dokumentację kontaktów z cesarzami – Maksymilianem II i Rudolfem II. Zostały one najpewniej wyodrębnione z serii LL, zawierającej dokumenty od początku panowania Karola V. Ponadto w inwentarzu tym opisano nie tylko wspomniane już

³⁷ Zbiór Samuela Gottlieba Loepera, 65/11/0/1/1.

³⁸ Wątpliwości budzi fakt, że klasztor w Darłowie znajdował się na terenie księstwa szczecińskiego, a nie wołogoskiego i przejęcie jego dokumentów wydaje się omyłkowe.

³⁹ Archiwum Państwowe w Szczecinie, 65/78/0/3/51/1654.

⁴⁰ „In dem Laden, welcher intitult Kaufbriefe, Pauersbriefe, Wechselbriefe und ande gerechtigkeit der herschaft durch die unterthanen gegeben mit A signirt, In dem Laden, welcher intitult Vortrege mit Haus und Margrafen zu Brandenburg, Item Irrung mit Margrafen mit B signirt. In dem Laden welcher intituliret, dieser Herschaft Theilnirfe, Vortregesvntereinander vfgerichtet vnd gegeben mit C Signirt“.

⁴¹ W funkcjonowaniu kancelarii nowożytnej na Pomorzu po reformacji (1534 r.) bardzo często akta i księgi oprawiano w karty pergaminowe wyrwane z katolickich mszałów. Podobnie z relikwiarzami, z których usuwano relikwie i wykorzystywano je wtórnie do przechowywania dokumentów i akt.

wyżej zbiory dokumentów klasztorów w Eldenie, Stolpe, Jasienicy, Verchen i Pudagli, ale także dołączono spisy akt – również z oznaczeniami skrzyń – konwentów w Hiddensee i Bergen na Rugii. W grupach rzeczowych opisy archiwalne prócz regestów dokumentów, datacji rocznej posiadały hasłowe tytuły (lewy margines), co uznać należy za tytuły wiązek akt.

Ponadto w inwentarzu zawarto informację przy części grup rzeczowych o dacie prowadzenia skontrum zasobu w listopadzie wspomnianego już 1603 r. Jego efekty zawarte są również w tej pomocy kancelaryjnej. W końcowej części posiada ona bowiem spisy stwierdzonych braków sporządzone według grup rzeczowych. Przy części opisów brakujących akt znajdują się informacje/noty, iż ten akt czy też dokument odnaleziono w późniejszym okresie.

Czwarta grupa pomocy ewidencyjno-informacyjnych wytwarzanych w kancelarii pomorskiej rejestrowała księgi wpisów. Przykładem może być repertorium sporządzone w kancelarii szczecińskiej w 1580 r.⁴². Zawiera ono łącznie 229 jednostek inwentarzowych z lat 1325–1569, przy czym trzeba wspomnieć, że aż 180 z nich nie było w omawianym inwentarzu datowanych. Materiały te posiadał jeden z sekretarzy kancelarii Joachim Hagemeister, rentmistrz księstwa szczecińskiego. Potwierdzałoby to tezę, że kancelaria książęca była nie tylko silnie związana z radą książęcą, ale także miała mocne związki z urzędem szczecińskiego rentmistrza krajowego. W zachowanych archiwaliach z okresu książęcego nie znajdujemy bowiem wzmianki o funkcjonowaniu osobnej kancelarii rentmistrza. Zatem to kancelaria panującego władcy obsługiwała na co dzień urząd rentmistrzowski. Fizycznie zaś w latach 80. XVI w. opieka od strony kancelaryjnej nad urzędem rentmistrzowskim została powierzona właśnie Joachimowi Hagemeisterowi, który nadzorował dokumentację powstającą w kancelarii w związku z pracą szczecińskiego rentmistrza krajowego. Co zatem znajdowało się w depozycie Joachima Hagemeistera? Przede wszystkim było to 81 jednostek matrykuł klasztorów pomorskich (w tym: Białoboki, Dargun, Eldena, Hiddensee, Jasienica, Neuenkamp, Pudagla, Słupsk, Szczecin czy Trzebiatów n. Regą), których dobra w czasie rewolucji protestanckiej przejęli książęta pomorscy. Oprócz matrykuł klasztornych w inwentarzu znajdujemy dokumenty i listy rentmistrza (41 jednostek) oraz listy dłużne i rękopisy (21 jednostek), rejestry rentmistrzowskie (26 jednostek), a przede wszystkim księgi przychodów i wydatków dworu książęcego (60 jednostek). Wśród tych ostatnich jednostek poza ogólnymi księgami odnotowującymi dochody i wydatki władcy prowadzono również rejestry

⁴² Archiwum Państwowe w Szczecinie, 65/78/0/3/51/1650.

szczegółowe, na przykład tzw. ubraniowego (Bekleidung), czyli wydatki na ubrania dla członków dworu oraz solnego (wydatki na sól).

Analiza ksiąg pierwszej grupy⁴³ zawierających wyłącznie dokumenty pergaminowe i papierowe wskazuje, że odbiorcą wspomnianych dyplomów bądź listów zarówno tych dotyczących spraw zewnętrznych jaki i wewnętrznych byli książęta pomorscy. Trafiały one bezpośrednio do książęcej kancelarii, gdzie były otwierane najczęściej w obecności władców. Książęta byli zapoznawani z ich treścią przez kanclerza, który odczytywał dany list lub dokument. W przypadku korespondencji otrzymywanej od innych członków dynastii adresaci najczęściej sami zapoznawali się z ich zawartością. Jednak w obu przypadkach od decyzji panującego władcy zależały zarówno treść, jak i czas udzielonej przez kancelarię odpowiedzi.

Istnienie wśród otrzymywanych dyplomów i listów kopii dokumentów wystawianych przez kancelarię zarówno w sprawach zagranicznych jak też wewnętrznych, w tym ekonomicznych, świadczyło o znanym z innych kancelarii obowiązku sporządzania odpisów ważniejszych dyplomów opuszczających książęcą kancelarię. Dbłość o dokumenty i przechowywanie ich w odpowiednich skrzyniach, a także podział na grupy rzeczowe mogą wskazywać na wysoki poziom pracy personelu fachowego (sekretarzy), a także na jego dobrą orientację w kierunkach polityki zagranicznej i wewnętrznej pomorskich władców. Świadectwem tego jest też rzeczowy układ przechowywanych w archiwum szczecińskim dyplomów cesarskich spisanych we wspomnianej księdze. Mimo znacznej liczby dokumentów znajdujących się w książęcych archiwach, w tym także wystawianych w tutejszych kancelariach, nie należy nabierać przekonania, że była to na Pomorzu w XVI w. i początku XVII w. dominująca forma kancelaryjna.

Księgi wymienione w drugiej i trzeciej grupie obejmują same akta spraw (kancelaria szczecińska)⁴⁴, a także dokumenty pergaminowe i papierowe oraz akta spraw (kancelarie szczecińska i wołoska)⁴⁵. Wskazują one jednoznacznie na fakt, że dominującą formą kancelaryjną wytwarzaną w nowożytnej kancelarii pomorskiej były właśnie akta spraw. Zatem na Pomorzu tworzone poprawne i wewnętrznie zwarte akta spraw w formie wiązek, a następnie budowano z nich grupy rzeczowe lub serie często określane jako tytułusy. Z kolei w ramach serii czy grup dokumenty i akta tworzyły samodzielne jednostki w postaci osobnych dokumentów lub też były grupowane w wiązki. W niektórych przypadkach grupy dzielono na zasadzie pokrewieństwa treści na podgrupy pierwszego rzędu lub podserie. Oczywiście

⁴³ Ibid., 65/78/0/3/51/1647; 65/78/0/3/51/1660.

⁴⁴ Ibid., 65/78/0/3/51/1652; 65/78/0/3/51/1653.

⁴⁵ Ibid., 65/78/0/3/51/1646; 65/78/0/3/51/1648; 65/78/0/3/51/1649; 65/78/0/3/51/1651.

rzeczowa struktura zasobu gromadzonego w Szczecinie czy Wołogoszczy ułatwiała bieżące wykorzystanie przechowywanych w archiwach Gryfitów akt przez książęcych urzędników.

Warto także zaznaczyć, że do tworzonych w kancelarii szczecińskiej czy wołogoskiej akt spraw włączano dość często oryginalne dokumenty, w tym także pergaminowe. Miało to miejsce zwłaszcza w aktach dotyczących polityki zagranicznej. Wiele dokumentów umieszczano również w aktach sądowych Książęcego Sądu Nadwornego, który w XVI w. był ściśle związany z książęcą kancelarią i którego pracę nadzorował kanclerz.

Większość akt spraw wytworzonych na Pomorzu, jak już wyżej wspomniano, przybierała formę wiązek, w których łączono w jedną całość pisma wpływające w danej sprawie i odpowiedzi na nie. Trzeba tu dodać, że wewnątrz wiązek dokumenty układano chronologicznie, to znaczy w kolejności napływania pism z podłączonymi do nich kopiami odpowiedzi. Najważniejsze wiązki w opinii sekretarzy kancelarii oprawiano w pergaminowe karty starych katolickich mszałów. Trudno dzisiaj powiedzieć, jaki procent wiązek był szyty w kancelarii. Z zachowanych akt Archiwum Książąt Szczecińskich można oszacować, że zrobiono to w przypadku ok. 20% wiązek uważanych za najważniejsze, to znaczy dotyczących: religii, stosunków z cesarzem i dworami zagranicznymi oraz odnoszących się do samej dynastii Gryfitów. Jeszcze ciekawsza jest relacja między kancelarią książąt szczecińskich i kierującym nią kanclerzem a radcami książęcymi, wynikająca z księgi z ok. 1576 r.⁴⁶. Ci ostatni na polecenie panującego załatwiali przy wsparciu kancelarii konkretne sprawy, przechowując następnie u siebie wytworzoną dokumentację.

Wreszcie czwarta grupa ksiąg ewidencyjno-informacyjnych, które powstawały w kancelariach pomorskich, reprezentowana w niniejszym artykule przez szczecińską księgę z 1580 r.⁴⁷ pokazuje, że na Pomorzu w XVI w. i na początku XVII w. nie zarzucono całkowicie formy kancelaryjnej księgi wpisu. Wspomniana wyżej księga kancelaryjno-inwentarzowa, będąca w istocie spisem depozytu rentmistrzowskiego w archiwum książęcym, świadczy niezbicie, że pomorska kancelaria książęca obok dokumentów pergaminowych i papierowych oraz akt spraw (w formie wiązek czy poszytów) wytwarzała także księgi wpisu rejestrujące dochody i wydatki dworu. Księgi te były użytkowane m.in. przez rentmistrza krajowego.

Podsumowując powyższe, należy stwierdzić, że w kancelariach książęcych funkcjonujących na zamkach w Szczecinie i Wołogoszczy w XVI w. i na początku XVII w. wytwarzano wszystkie formy kancelaryjne, tj. dokumenty na nośniku pergaminowym czy papierowym, akt spraw wreszcie księgi wpisu. Analiza przytoczonych ksiąg kancelaryjno-

⁴⁶ Ibid., 65/78/0/3/51/1649.

⁴⁷ Ibid., 65/78/0/3/51/1650.

inwentarzowych wskazuje również, że w pomorskiej produkcji kancelaryjnej tego czasu zdecydowanie dominowały akta spraw. Natomiast dokumenty i księgi wpisu odgrywały tu mniejszą rolę i były stosowane w razie potrzeby. Dokumenty wydawano chociażby dla potwierdzenia relacji z krajami sąsiednimi, a księgi wpisu służyły do rejestracji dochodów i wydatków pomorskich władców.

Bibliografia

Archiwum Państwowe w Szczecinie (Staatsarchiv Stettin) [1500] 1831–1945 [1971].

Archiwum Państwowe w Szczecinie. 65/78/0.

Bülow, Gottfried. „Eickstedt, Valentin von“. W *Allgemeine Deutsche Biographie*, 5: 746–7.

Lipsk: Verlag von Duncker & Humblot, 1877.

Elsevier's lexicon of archive terminology. French – English – German – Spanish – Italian –

Dutch. Elsevier Lexica L6. Amsterdam: Elsevier, 1964.

Gaziński, Radosław, i Paweł Gut. „Organizacja i personel kancelarii książąt pomorskich w czasach nowożytnych”. *Studia Źródłoznawcze* 62 (2024): 63–78.

Gaziński, Radosław. „Archiwa książąt Gryfitów od początków XVI do połowy XVII w.”.

Archeion 120 (2019): 234–53.

Hochedlinger, Michael. *Aktenkunde. Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit*. Historische

Hilfswissenschaften 3. Wiedeń; Monchium: Böhlau, 2009.

Kloosterhuis, Jürgen. „Amtliche Aktenkunde der Neuzeit. Ein hilfswissenschaftliches

Kompodium“. *Archiv für Diplomatik* 45 (1999): 465–563.

Łazarek, Anna. „Źródła do dziejów kancelarii książęcej na Pomorzu Zachodnim w XVI–XVII

wieku”. W *Polska kancelaria królewska. Między władzą a społeczeństwem*,

zredagowali Waldemar Chorażyczewski i Wojciech Krawczuk, 4: 147–52. Warszawa:

Wydawnictwo DiG, 2011.

Medem, Friedrich Ludwig. „Das Königliche Provinzial-Archiv zu Stettin“. *Zeitschrift für*

Archivkunde, Diplomatik und Geschichte 2 (1836): 29–119.

Meisner, Heinrich Otto. *Aktenkunde. Ein Handbuch für Archivbenutzer mit besonderer*

Berücksichtigung Brandenburg-Preußens. Berlin: E. S. Mittler & Sohn, 1935.

Meisner, Heinrich Otto. *Archivalienkunde. Vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Lipsk: Koehler &

Amelang, 1969.

Meisner, Heinrich Otto. *Urkunden- und Aktenlehre der Neuzeit*. Lipsk: Koehler & Amelang,

1950.

- Menne-Haritz, Angelika. *Schlüsselbegriffe der Archivterminologie. Lehrmaterialien für das Fach Archivwissenschaft*. Marburg: Archivschule Marburg, 2006.
- Mrongowiusz, Krzysztof Celestyn. *Dokładny niemiecko-polski słownik*. Königsberg: Gebrüder Bornträger, 1854.
- Podralski, Jerzy. „Zasada pertynencji terytorialnej w świetle materiałów Archiwum w Szczecinie”. *Archeion* 71 (1981): 29–48.
- Podralski, Jerzy. *Archiwum Książąt Szczecińskich. Przewodnik po zespole*. T. 1–2, Szczecin: Archiwum Państwowe w Szczecinie, 1991.
- Schatz, Rudolf. *Behördenschriftgut. Aktenbildung, Aktenverwaltung, Archivierung*. Boppard am Rhein: Harald Boldt, 1961.
- Schmidt, Roderig. „Kantzow, Thomas“. W *Neue Deutsche Biographie*, 11: 128–9. Berlin: Duncker & Humblot, 1977.
- Spahn, Martin. *Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Herzogtums Pommern von 1478 bis 1625*. Staats- und Sozialwissenschaftliche Forschungen, H. 1. Lipsk: Verlag von Duncker & Humblot, 1896.
- Zbiór Samuela Gottlieba Loepera 1526–1790 [1863]. Archiwum Państwowe w Szczecinie. 65/11/0.